

Sandby kyrkogård

Sandby församling, Växjö stift, Kalmar län

Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar/
begravningsplatser i Växjö stift 2006

Magdalena Jonsson
Kyrkoantikvariska rapporter 2006, Kalmar läns museum

Innehåll

INLEDNING	3
Bakgrund	3
Syfte	3
Kulturminneslagen och Begravningslagen	3
Kulturhistorisk bedömning	4
Inventeringens uppläggning och rapport	4
Kort kyrkogårdshistorik	5
Växjö stift – en kort historik	5
Ölandsresenärer	6
SANDBY KYRKOGRÅRD	8
Kyrkomiljön	8
Kyrkan	8
Kyrkogårdens historik	8
Beskrivning av kyrkogården idag	10
Beskrivning av enskilda kvarter/områden med kulturhistorisk bedömning	13
KULTURHISTORISK BEDÖMNING AV KYRKOGRÅRDEN I DESS HELHET	19
ARKIV OCH LITTERATUR	
Bilagor:	
Kulturminneslagen	

INLEDNING

Bakgrund

Svenska kyrkan har sedan kristendomens införande svarat för begravning och omhändertagande av döda. I varje socken har inrättats kyrkogårdar för ändamålet. I en stor del av Sveriges församlingar utgör kyrkogården den äldsta bevarade delen av församlingens anläggningar. Ofta har kyrkogården medeltida ursprung. Sedan Svenska kyrkan och staten skildes åt har kyrkan ansvaret för sina egna kulturarvsfrågor. Kunskapen om kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden är dock fragmentarisk. Detta medför att skötseln av den vigda platsen ofta saknar antagna riktlinjer eller vårdprogram där kulturarvshänsyn utgjort planeringsförutsättning. Med utgångspunkt i behovet av att förbättra kunskapen om våra kyrkogårdar och begravningsplatser genomförs en stiftsövergripande kulturhistorisk inventering i Växjö stift.

Begravningsväsendet i Sverige är numera en statlig angelägenhet bekostad av begravningsavgiften men den utförs fortfarande som under tidigare århundraden av kyrkan. Varje församling eller samfällighet som önskar söka kyrkoantikvarisk ersättning för värden av kulturarvet måste före 2009 ha upprättat en av stiftet godkänd vård- och underhållsplanering. Denna planering skall visa hur kulturarvets värden skall bevaras. Det är såväl på församlingsnivå som på stiftsnivå nödvändigt att ha kunskap om det kyrkliga kulturarvet. Såväl kortsiktig som långsiktig planering är ett ansvar för båda. För stiftets innebär planeringen att bruka de gemensamma resurserna på ett ändamålsenligt sätt. Den kyrkoantikvariska ersättningen förutsätter en övergripande kunskap om de kulturhistoriska värdena för att medlen skall göra största möjliga kulturhistoriska nytta. Länsstyrelsen skall i sin myndighetsutövning stödja detta arbete samt har ett regionalt tillsynsansvar för kulturmiljövärden.

På uppdrag av Växjö stift utför Kalmar läns museum inventeringen av kyrkogårdar/ begravningsplatser inom stiftets del av Kalmar län. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen och omfattar de till Svenska kyrkan hörande kyrkogårdarna/begravningsplatserna som omfattas av kulturminneslagens § 4. Lagen gäller begravningsplatser som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet.

Syfte

Den översiktliga inventerings syfte är att:

- ta fram övergripande kunskap om kulturarvet som underlag för församlingens/ samfällighetens planering för och förvaltning av kyrkogårdar och begravningsplatser
- ta fram underlag för myndigheter och kyrkan regionalt för handläggning av kyrkoärenden enligt kulturminneslagen och olika finansiella stödsystem
- skapa ett gemensamt kunskapsunderlag för kulturhistorisk värdering och prioritering samt i sig utgöra ett samlat forskningsmaterial
- dessutom verka för ökad förståelse för kyrkogårdens kulturarv såväl lokalt som i kontakter mellan kyrkan och samhället

Kulturminneslagen och begravningslagen

Enligt Lag om kulturminnen m m (SFS 1988:950) skall Svenska kyrkans *kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser* vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas. Tillstånd måste sökas hos länsstyrelsen för att göra väsentliga förändringar på kyrkogården. (Se vidare i bilaga om Kulturminneslagen). Begravningslagen (SFS 1990:1144).

anger att en gravvård ägs av gravrättsinnehavaren. När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande. När gravrätten upphör har ägaren rätt till gravvården. Om gravrättsinnehavaren inte vill gör anspråk på gravvården inom 6 månader tillfaller gravvården upplåtaren, alltså församlingen. Vidare säger lagen: Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats”.

Kulturhistorisk bedömning

Alla gravvårdar bär på sin historia och kan berätta om en person, en familj, stilhistoria och begravningstraditioner. I rapporten anges exempel på typer av gravvårdar som utifrån skilda kriterier bedöms som kulturhistoriskt värdefulla. Generellt gäller att ålderdomliga gravvårdar från tiden fram till 1850 bör föras in i kyrkans inventarieförteckning. Detta gäller även gravstaket och gravvårdar i gjutjärn och smidesjärn liksom äldre vårdar av trä. Många andra gravstenar har också ett kulturhistoriskt värde som kan kopplas till gravvårdens utförande - material, konstnärligt utförande eller till en person- lokal/personhistoriskt värde. Inventeringen omfattar i första hand enbart gravvårdar ute på kyrkogården. I flera kyrkor finns det dock gravvårdar som förvaras i kyrkan eller i lokal i anslutning till kyrkan. Ofta har dessa ett stort kulturhistoriskt värde och bör tas med i kyrkans inventarieförteckning.

Den kulturhistoriska bedömningen görs utifrån principer som tagits fram av och fortlöpande diskuteras med representanter för Växjö och Linköpings stift, samt länsstyrelserna och läns museerna i Kronobergs, Jönköpings, Östergötlands och Kalmar län. En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan hela tiden föremål för omvärderingar. Vid bedömningen tas hänsyn till varje enskild kyrkogårds egna värden, men också till värden i förhållande till andra kyrkogårdar i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

Inventeringens uppläggning och rapport

Rapporten består av en historik över kyrkogården samt en beskrivning i ord och bild av kyrkogården som helhet och de olika kvarteren/områdena. En kulturhistorisk bedömning görs av varje kvarter/område samt över kyrkogården i dess helhet. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering och fotografering samt en arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit läns museets topografiska arkiv och Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur däribland hembygds litteratur. I viss mån har lantmäteriets handlingar och kartor nyttjats. De i rapporten redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning av händelser i kyrkogårdens utveckling. Arbetet inkluderar en omfattande fotodokumentation varav endast en mindre del är presenterad i rapporten.

Fältarbetet och rapporterna har utförts av antikvarier Magnus Johansson, Magdalena Jonsson, Cecilia Ring och Liselotte Jumme vid Kalmar läns museum. Rapporterna finns tillgängliga på Växjö stift, Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar läns museum samt på respektive kyrklig samfällighet.

Kort kyrkogårdshistorik

En kyrkogård skiljer sig från en begravningsplats på så vis att den ligger i direkt anslutning till en kyrkobyggnad. En begravningsplats rymmer ofta ett kapell inom sitt område. I förhistorisk tid varierade gravskicket mellan brandgravar och jordbegravningar.

Kristendomens införande innebar bl a att kremering av kroppar förbjöds. Längre begravdes människor i närheten av sina hem, men under medeltiden anlades kyrkogårdar i allt högre utsträckning kring kyrkorna. Kyrkogårdens område delades först upp mellan byarna, med byvisa begravningar, senare i hemman. Den medeltida begravningsplatsen bestod troligen av ängslika områden kring kyrkan där de välbärgades gravminnen i form av stenkors, tumbor och hällar stod uppställda. Enklare gravar kunde markeras av en liten kulle eller ett träkors. Kyrkogården omgärdades vanligen av träbalkar med spåntak. I mitten av 1700-talet kom ett kungligt påbud om att kyrkogårdsmuren, eller bogårdsmuren som man då kallade den, skulle vara uppförd av gråsten utan bruk, alltså kallmurade. I början av 1800-talet tillät man att de murades med kalkbruk om de täcktes med tak. Reformationen innebar på många sätt en förändrad syn på det som hörde kyrkan till. Många kyrkogårdar lämnades vind för våg, murar revs och djuren betade fritt i markerna. Först under 1700-talet började man visa mer intresse för kyrkogårdarnas vård och utformning.

Före 1800-talet var det vanligt att människor av högre stånd begravdes inne i kyrkan, medan vanligt folk begravdes på anonyma allmänningar kring kyrkan. Under 1700-talets slut ökade protesterna mot begravningar i kyrkan då det ansågs ohygieniskt och orsakade stort obehag, speciellt sommartid. År 1815 beslöt Sveriges riksdag om att begravningsplatser skulle anläggas utanför städer och byar, också det av hygieniska skäl. I bland annat Västervik och Kalmar finns sådana begravningsplatser. Först efter 1815 blev det också mer allmänt förekommande med genomgripande planläggning av kyrkogårdarna med gångsystem och planteringar. Det blev också allt vanligare med planteringar av träd kring kyrkogården, sk trädkrans. Genom 1815 års förordning förbjöds definitivt begravningar inne i kyrkan. Kyrkogårdar och begravningsplatser uppdelades i områden där den dödes familj fick köpa gravplats, och områden som var gratis. Dessa senare områden kallades vanligen allmänna linjen. Här begravdes människor i den ordning de avled. Det innebar bl a att äkta makar inte blev begravningsbredvid varandra. Fram till 1960-talet fanns bruket av linjegravar. Under 1800-talets senare hälft blev det allt vanligare för samhällets arbetare och medelklass att skaffa sig egen gravplats. Samtidigt blev de förmögna gravvårdar allt mer påkostade. Vid ungefär samma tid började man anlägga kyrkogårdar med en mindre strikt utformning, än den tidigare, och med ett mer naturinspirerat utseende. Vid 1900-talets mitt anlades kyrkogårdar med en större anpassning till den lokala topografin och de lokala växtförhållandena, bl a tillkom många skogskyrkogårdar. I och med att man började använda moderna maskiner har skötseln av kyrkogårdarna delvis förändrats. Tidigare grusgravsområden har såtts igen och staket och andra detaljer har tagits bort för att underlätta arbetet. Under de senaste decennierna har minneslundar tillkommit på nästan samtliga kyrkogårdar.

Växjö stift – en kort historik

Småland och Öland var under tidigaste kristna tid knutna till stiftet i Hamburg- Bremen. År 1103 lyckades den danske kungen genom intrigerande med påven och tyska kejsaren tillskapa det nordiska ärkestiftet. Utbrytningen fick sitt biskopssäte i Lund och den nordiska kyrkoprovinsen styrdes under tre kvarts sekel från Danmark. Ärkestiftet i Lund omfattade hela nordliga Europa med Skandinavien och Island, de nordatlantiska öarna samt Grönland. Den kyrkliga expansionen med byggande av de första kyrkorna i Småland och på Öland bär därför tydliga spår av sydiskandinavisk påverkan.

Stiftsbildningarna i den svenska delen av kyrkoprovinsen pågick dock samtidigt och när Uppsala blev ärkebiskopssäte 1634 bestod den nya svenska kyrkoprovinsen av fyra stift jämte Uppsala, nämligen Linköping, Skara, Strängnäs och Västerås. Sex år senare omtalas i ett gåvobrev en biskop i Växjö vid namn Balduin. Växjö stift måste därför ha tillkommit mellan 1164 och 1170.

Det nya stiftet skapades genom utbrytning från Linköpings stift och kom att omfatta Varend, Finnveden, och Njudung. Värendsdelens utgjordes av fem härader, Allbo, Kinnevald, Konga, Norrvidinge samt Uppvidinge. Finnveden bestod av Sunnerbo, Östbo och Västbo medan Njudung var uppdelat i två härader, Västra och Östra Njudung.

Växjö stifts gränser mot Linköpings stift kom dock snart att bli föremål för diskussioner. Tvisten löstes först genom den påvelige legaten Vilhelm av Sabinas skiljedom 1248. Växjö stift kom efter domen att endast omfattas av Varend vilket gjorde stiftet till det minsta i landet vid den tiden. Området som motsvaras av nuvarande Kalmar län tillhörde under medeltiden Linköpings stift.

År 1555 blev Norra och Södra Møre samt Öland ett självständigt kyrkligt förvaltningsområde, ett s k ordinarie dömne, inom Linköpings stift. Ordinarie dömnen inrättades av Gustaf Vasa och var ett sätt att minska biskoparnas makt. Vid samma tidpunkt överfördes det gamla folklandet Finnveden till Växjö stift. Finnveden hade dessförinnan tillhört både Skara och Linköpings stift. År 1583 upphörde Kalmars och även Jönköpings ordinarie dömnen. Man återgick då praktiskt taget till den gamla stiftsindelningen där områdena kring Jönköping, Tveta, Vista och Norra Vedbo återfördes till Linköpings stift och Mo härad till Skara stift. Östbo och Västra Njudung lades till Växjö stift dit också Östra Njudung fogades från Linköpings stift. År 1621 fogades också Tveta och Vista härader till stiftet i Växjö.

Kalmar blev åter ett kyrkligt förvaltningsområde 1603 då man blev superintendentia. En superintendentia är ett område som avskilts från ett äldre stift och som senare fick status av eget stift. Ursprungligen ingick hela Kalmar län utom Tjust i superintendentian men med tiden kom Sevede, Aspeland och Tuna län att övergå till Linköpings stift. När Kalmar 1678 blev eget stift omfattade det Södra och Norra Møre, Handbörd, Stranda och Öland. Denna indelning bevarades fram till 1903 då det beslutades att Kalmar stift uppgick i Växjö stift. Sammanslagningen realiserades 1915 då Kalmars biskop Tottie avled. För närvarande har Växjö stift 222 församlingar. Stiftets minsta församling är Jälluntofta med knappt 60 kyrkotillhöriga och den största är Jönköping Sofia med 21 850 tillhöriga. I stiftet finns drygt 300 präster och drygt 100 diakoner. Inom stiftet finns cirka 350 äldre kyrkor och antalet medeltida kyrkobyggnader är stort. De flesta sockenkyrkor omges dessutom av medeltida kyrkogårdar. Under 1900-talet har det tillkommit nya begravningsplatser och även nya kyrkor i städerna.

Ölandsresenärer

Öland tilldrog sig tidigt uppmärksamhet från antikvariska myndigheter och historiskt intresserade. De ålderdomliga medeltida kyrkorna, varav flera fanns kvar in på 1800-talet, samt den stora mängden av förhistoriska lämningar gjorde ön till ett spännande resmål. Somliga reste på uppdrag, andra av egen vilja och intresse. Resorna dokumenterades i dagböcker och anteckningar. I detta material finns rikligt med uppgifter om kyrkobyggnaderna, inventarier, fornlämningar m.m. Däremot finns få uppgifter om kyrkogårdarna. Flertalet av de tidiga ölandsresenärerna var dock duktiga tecknare och deras

bilder kan idag lämna många värdefulla uppgifter om hur den kyrkogård som omgav kyrkan såg ut. Det är först med Gunnar Håkanssons ”Öländska personminnen”, där flera av de äldre öländska gravvårdarna finns dokumenterade, samt Ragnhild Boströms skrifter i serien ”Sveriges kyrkor, Öland” som mera omfattande skriftlig dokumentation om kyrkogårdarna förekommer. ”Sveriges kyrkor, Öland” finns inte för öns samtliga kyrkor men i de fall de har utgivits finns ett kapitel om kyrkogården som berättar deras historia från 1500-talet fram till mitten av 1900-talet. I rapporterna från inventeringen av Ölands kyrkogårdar hänvisas till flera ölandsresenärer. Här följer en kort presentation av de mest betydelsefulla personerna och deras arbeten.

Jonas Haquini Rhezelius

J H Rhezelius gjorde 1634 en antikvarisk inventeringsexpedition på Öland och i östra Småland. Resan gjordes på uppdrag av Kammarkollegiet. Sverige hade börjat växa fram som en stormakt i norra Europa och en stormakt krävde naturligtvis en storslagen historia. Rhezelius anteckningar och bilder från resan förvaras idag på Kungliga biblioteket i Stockholm.

Petrus Frigelius

Petrus Frigelius var präst och en stor del av sitt liv verksam i Madesjö socken. Under somrarna 1746-55 reste han runt på Öland och dokumenterade av eget intresse bl.a. öns kyrkor. Han var den förste som gjorde avbildningar även av kyrkornas norrsida. Teckningarna återger noggrant olika detaljer, men har fel proportioner.

Nils Isak Löfgren

N I Löfgren var som präst verksam i bl.a. Högsby 1860-81. Han var även fornforskare och mycket intresserad av Öland i en tid då många av öns medeltida kyrkor revs eller byggdes om. Hans skicklighet som tecknare gjorde också att han på många församlingars uppdrag mätte upp den gamla kyrkan och uppgjorde ritningar för en ny.

Abraham Ahlqvist

A Ahlqvist var verksam som präst i Runsten 1827-44. Han var god vän med N I Löfgren som han träffade första gången 1818. Ahlqvist utgav boken Ölands historia och beskrivning där Löfgren bidragit med texter och teckningar. Arbetet hade påbörjats av Ahlqvists far och det blev för sonen en mycket viktig uppgift att fullfölja det arbetet. A Ahlqvist ligger idag begravd på Runstens kyrkogård.

SANDBY KYRKOÅRD

Fastighetsbeteckning: Sandby , Sandby socken, Mörbylånga kommun, Södra Ölands härad, Kalmar län, Öland.

Befolkningstal: 1749; 348 inv, 1805; 483 inv, 1850; 611 inv, 1900; 504 inv, 1950; 304 inv, 1972; 231 inv

Kyrkomiljön

Sandby socken ligger på Ölands östra sida, nästan i höjd med Färjestaden. Kyrkan och kyrkogården ligger ett par kilometer öster om den väg som går längs med Ölands östra sida från Föra i norr till Ottenby i söder. Runt kyrkan ligger flera gårdar med ännu aktiva jordbruk. Öster om kyrkogården ligger en byggnad som ursprungligen var socknens fattighus. Det byggdes 1871. Den siste inneboende flyttade därifrån 1929. Huset gjordes 1953 om till församlingshem och fungerar som sådant än idag.

Kyrkan

I Sandby stenkyrka började byggas under 1100-talet. Då uppfördes långhus och torn i öster. Under 1200-talet tillkom västtornet vilket gjorde Sandby kyrka till en av Ölands klövsadelskyrkor. År 1782 gjordes en stor renovering av den medeltida kyrkan som bl a innebar att östtornet revs. I början av 1800-talet väcktes förslaget att bygga en gemensam kyrka för Gårdy och Sandby socknar. Förslaget vann dock inte gehör utan båda församlingarna kom istället att bygga om sina medeltida kyrkor. I Sandby påbörjades arbetet 1860. Ritningarna till den nya kyrkan gjordes av J F Åbom och byggmästare var Peter Isberg och hans son Isak från Algutsrum. Den nya kyrkan byggdes söder om den medeltida kyrkan. Till den nya kyrkan överfördes bl a dopfunten från 1100-1200-talet. Den nya kyrkan präglas såväl interiört som exteriört av nyklassicistiska drag. Den senaste större renoveringen genomfördes 1992.

Kyrkogårdens historik

Redan då kyrkan i Sandby byggdes på 1100-talet bör en kyrkogård ha anlagts på platsen. Kanske var kyrkplatsen äldre än klövsadelskyrkan. På kyrkogården finns två runstenar från kristen tid. Man tror att dessa stenar en gång har utgjort gavlarna i en sk eskilstunakista. Enligt runslingorna på stenarna är det Sven och hans dotter Åfrid som har begravts. Stenarna har Helgunn, Svens maka, och Gudfast och Nenne som var hans söner låtit resa. Stenarna avbildades av Rhezelius 1634 och när Linné besökte Öland 1741 iakttog han runstenarna på kyrkogården. När klövsadelkyrkan revs och den nuvarande kyrkan byggdes 1861 användes de båda runstenarna i kyrkans golv. Idag är de återförda till kyrkogården och står uppställda i kvarter A. Stenarna har daterats till 1060.

På kyrkogården finns också en trapetsformad gravvård prydd med ett ringformat stavkors. Denna sten har daterats till tolvhundratalet. Flera personer som i äldre tider besökt kyrkogården har ritat av den och uttytt den latinska texten. Den lyder: Hic iacet sacerdos bone memorie nomine siggo filivs Viberni de Brvby. Här vilar en präst i god åminnelse vid namn Sigge Vibjörnsson i Brunnby. Stenen ligger idag i kyrkans vapenhus. Ytterligare en gravvård från 1200-talet ligger idag som trappflisa vid kyrkans västra ingång. Stenen är sliten men ännu kan en del av dekoren skönjas.

Den förste av äldre tiders besökare i Sandby vars bilder visar en större del av kyrkogården var Petrus Frigelius. Hans ritningar från 1749 visar kyrkan och kyrkogården från såväl norr som

söder. På Frigelius bilder är kyrkogården i det närmaste rektangulär till formen. Såväl norr som söder om kyrkan finns stora ytor men Frigelius har bara ritat in gravvårdar söder om kyrkan. Ingångar med någon form av enkla stigluckor fanns i öster, väster, norr och sydväst. Ingången i norr förefaller dock vara mindre. Rakt söder om kyrkans ingång i söder står två stora träd. Tre träd finns också utmed den södra kyrkogårdsmuren. Eftersom det inte var så vanligt med växtlighet på kyrkogårdarna vid den här tiden kan man nog utgå ifrån att träden verkligen funnits. De var så speciella att Frigelius valde att ta med dem i sin bild. Söder om kyrkan ligger också en bod. Parallellt med den östra muren, söder om kyrkan, kan man se två större stående vårdar som troligen är de båda runstenarna.

På Frigelius bilder kan man också se att kyrkogården är omgärdad av en stenmur. Under 1800-talets första år, 1802-05, lades denna om av murläggare Ehrenberg. Att kyrkogården i Sandby, som på så många andra ställen, vid den här tiden inte var särskilt välordnade vittnar utdrag ur kyrkostämmoprotokollen från 1824. Då kom man överens om att snygga upp kyrkogården. Alla "likflisor" skulle jämnas till samma höjd och läggas i raka linjer. De "stenbrutar" som var uppresta vid de flesta gravplatserna ansågs fula och skulle tas bort liksom andra fula stenar och sönderslagna "likflisor". Arbetet genomfördes den 21 maj samma år. När man lade vårdarna i raka rader eftersträvade man att varje hemman skulle få plats så nära sin gamla gravplats som möjligt. Man röjde även upp ett område 7 alnar ut från kyrkans södra lånhusvägg. Det gjorde att de som bodde på gården nr 5 Södra Sandby förlorade två av sina fyra gravplatser mitt för södra ingången. Som kompensation fick de istället två nya platser väster om de två kvarvarande gravplatserna. När man var klar med arbetet fanns 35 stenar som ingen gjorde anspråk på. De såldes därför på allmän auktion den 19 juni för 31 rdr, 9 skg och 9 rst. Utdraget ur sockenprotokollet togs fram av Jur. kand. Sigurd Rydström i Norra Möckleby och publicerades i Ölandsbladet den 22/2 1949.

Fyra år efter detta arbete, 1828, genomförde man i Sandby som i övriga socknar på Öland en inventering över vilka fornminnen som fanns i kyrkan. I handlingarna från inventeringen finns en kort beskrivning av kyrkogården. "Stor öfver behovet, är inhägnad med en kalkstensmur, onekligen den vackraste på Öland. Till formen en rektangel." Därefter räknar man upp och beskriver de gravvårdar som man ansåg intressanta. Här finns såväl runstenarna som gravvården från 1200-talet, två gravvårdar från 1600-talet och två från 1700-talet. Två vårdar från den här tiden ligger idag på kyrkogården och en i vapenhuset. En av vårdarna på kyrkogården är troligen Marta Jonsdotter Rothovias gravhäll. Hon dog 1650 efter en svår barnafödelse. Ytterligare en häll från 1700-talet som än idag ligger i norra delen av kvarter C är Prosten Gunnar Kullbergs vård från 1743. I stenens nedre kant finns en senare inskription som lyder: L. O. F. S. L. M. D. Anno 1829.

Under 1800-talets första hälft byggdes fler av de öländska kyrkorna om. De medeltida kyrkorna var mörka och omoderna. En del var i behov av så omfattande reparationer att man inte ansåg det mödan värt utan valde att bygga nytt. I Sandby och Gårdby lades ett förslag om att slå samman socknarna och bygga en gemensam kyrka fram. Det uppskattades inte. Istället valde båda församlingarna att bygga nytt. Den nya kyrkan i Sandby stod klar 1861 efter stora insatser från sockenborna. Man valde att placera den nya kyrkan söder om den gamla och kom därför inte att använda sig av någon av den gamla kyrkans murar. Det gjorde att nya ytor frigjordes i norr medan den nya kyrkan placerade på mark som tidigare bör ha använts för gravsättningar. För att bygga kyrkan gick det åt en hel del smidesarbeten t.ex. spik. Därför byggdes en tillfällig smedja i kyrkogårdens sydöstra hörn. Platsen syns idag som en lite kulle. I smedjan arbetade smeden August Klinth. Han och andra släktingar av familjen Klinth begravdes i Klinth-kullen i kyrkogårdens sydvästra del.

I Kalmar läns museums samlingar finns två äldre bilder över Sandby kyrkogård. Båda saknar tyvärr datering men av deras kvalitet att döma bör de vara från tiden kring sekelskiftet 1900. Båda bilderna visar kyrkan från söder och visar en för tiden typisk kyrkogård. Området kan närmast beskrivas som en äng. Ett fåtal gravvårdar, bl.a. runstenarna, kan urskiljas liksom ett antal yviga buskar, solvisaren vid kyrkans södra ingång och ett smidesstaket. I gräset skymtar också flera gravkullar överväxta med murgröna. Vid dessa gravkullar finns ingen gravvård som utmärker gravplatsen. Båda bilderna ger intryck av att det vid den här tiden fanns stora fria ytor på kyrkogården.

För att försköna kyrkogården lät man 1928 trädgårdskonsulenten Sigurd Olsson, Kalmar, göra en plan för kyrkogården. På hans förslag anlades ett antal gångar och träd planterades runt kyrkogården och utmed gångarna. Det förefaller som att inte alla gångeanläggningar som Sigurd Olsson tänkt sig förvekligades och därmed inte heller alla planteringar. Arbetena utfördes 1929-30. Vid en gravöppning 1930 hittades en börs med 62 silvermynt från 1700-talet samt en silverdosa med tobaksflätor.

År 1944 flyttades en gravhäll ut ur kyrkan. Den ska under perioden 1860-1926 ha använts som trappsten vid den södra ingången. Därefter placerades den i vapenhuset. Gravhällen ligger idag söder om kyrkan. Den höjgs ursprungligen för Kunglige hovpredikanten, prosten och kyrkoherden för Sandby och Gårdby församlingar Esaias Elea Hultberg, död 1815, och hans maka Sophia Dor. Lindvwall, död 1837.

Ett märkligt fynd gjordes 1957. Kyrkvaktmästaren hade under en tid lagt märke till ett antal stenar som stack upp ur marken öster om kyrkan. Eftersom de var i vägen då han skulle klippa gräset kontaktades antikvariska myndigheter för att hjälpa till att ta bort stenarna. Det visade sig då att de var delar av ett Patriarkerkors som ligger utlagt i marken, pekande mot kyrkan. Ingen har idag någon förklaring till vad detta är för något. Experterna lutar dock åt att det inte är någon ålderdomlig lämning. Den borde i så fall ha omtalats tidigare. En tanke har varit att korset är ett minnesmärke över en massgrav i samband med en epidemi. Vid en undersökning av platsen påträffades dock varken några föremål eller kvarlevor. Korsets stenar är av kalksten. Det är 5,6 meter långt och placerat ca 20 meter öster om kyrkans kor.

På 1970-talet såddes flera av grusgångarna igen. Troligen var det också då som flera av de gravplatser som tidigare varit omgärdade och grusbelagda såddes in. År 1999 förklarades en barngravvård från 1852 ha så stort kulturhistoriskt värde att den borde upptas på församlingens inventarieförteckning. Det är en stående kalkstensvård över åldermannen L. Anderssons nioårige son Lars Gustaf som drunknade i Östersjön 1852. Gravvården står nära kyrkans södra ingång.

En minnelund anlades år 2000. Platsen ritades av Karin Lundberg. Åren därefter har runstenarna besiktigats, ett trapppricke satts upp vid den sydöstra klivstättan och två gravhällar renoverats.

Beskrivning av kyrkogården idag

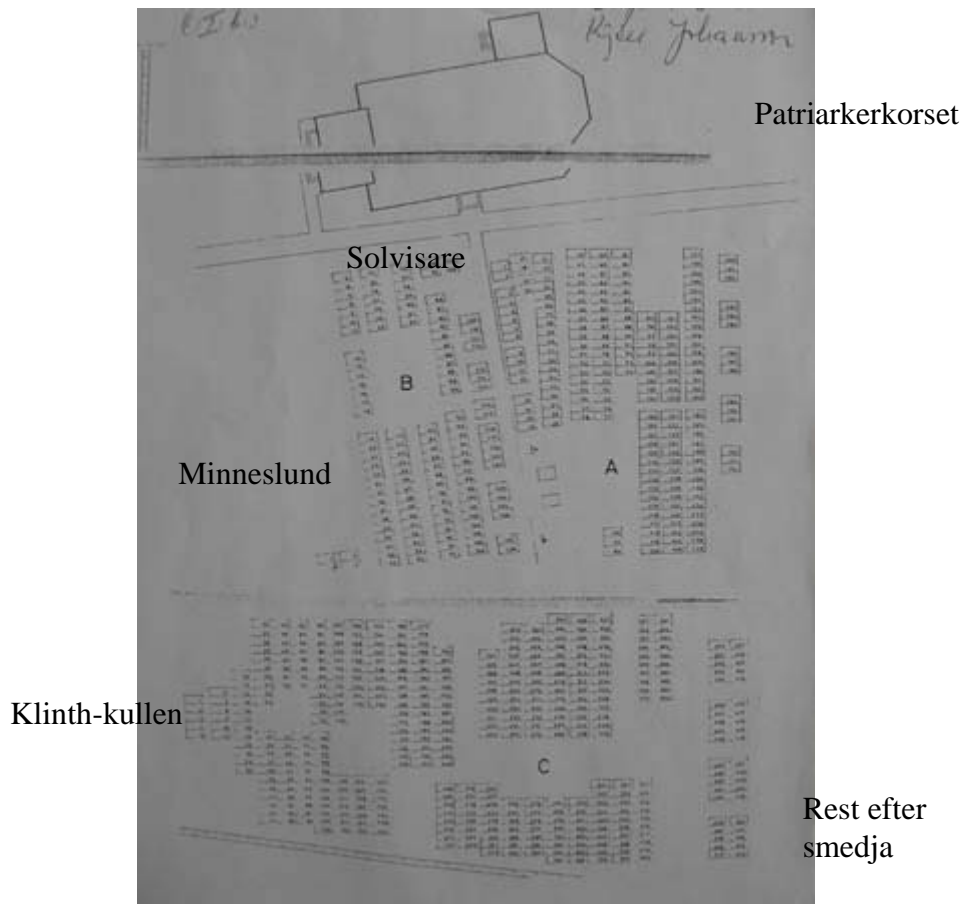
Allmän karaktär

Sandby kyrkogård är en till ytan stor anläggning. Kyrkogården utbreder sig på samtliga sidor om kyrkan men det är bara den största ytan, söder om kyrkan, som idag används för gravsättningar. Fria gräsytor finns också på den södra delen av kyrkogården framförallt utmed kyrkogårdsmuren. Kyrkogården är lummig med trädkrans och rader av träd som skärmar av

och ger skugga. Detta är ett av de spår av 1920-talets förändringar som finns kvar idag. Till kyrkogårdens lummighet bidrar också de buskage och små häckar som finns utspridda på kyrkogårdens södra del. Gravplatserna är fördelade på tre olika kvarter, A- C.

Omgärdning

Hela kyrkogården omges av en hög mur av kallmurad kalksten.

Karta över Sandby kyrkogård.

Ingångar

Ingångar finns i öster och i väster. De markeras av dubbla smidesgrindar mellan murade och vitputsade stolpar. Söder om ingången i öster finns en enkel klivstätta med kalkstensflisor som skjuter ut ur muren. Ytterligare en klivstätta finns i kyrkogårdens sydöstra hörn. Denna har formen av en trappa av kalkstensflisor. För några år sedan försågs denna med ett svart smidesräcke.

Ingången till kyrkogården i öster. Grindarna är smidda av August Klinth. (KI Sandby kyrkog 001)

Kyrkogårdsmuren i söder. (KI Sandby kyrkog 007)

Vegetation

Trädkrans: Runt hela kyrkogården finns en sammanhängande trädkrans. Den består framförallt av lönnar men det finns också ett eller flera exemplar av oxel, björk, tall, ask, asp, lind, kastanj, päron och sykomorlön.

Övrigt: Lönnar av olika ålder är planterade på båda sidor om den gång som leder från kyrkogårdens ingång i öster fram till kyrkans södra ingång och vidare söderut på kyrkogården. En rad med lönnar står också i rad utmed en idag insådd gång mellan kvarter A och B i norr och kvarter C i söder. I östra delen av kvarter A och västra delen av kvarter B står oxlar i rad. I kvarter C växer två lönnar, buskage av schersmin och syren samt rundlar med buxbom.

Se vidare i de enskilda kvartersbeskrivningarna.

Grusgång från kyrkans södra ingång. Till höger i bilden syns de två gravtumborna och två runstenarna i kvarter A. (KI Sandby kyrkog 012)

Rad med oxlar i östra delen av kvarter A. (KI Sandby kyrkog 018)

Gångsystem

Från kyrkogårdens ingång i öster går en gång utmed kyrkans södra sida fram till ingången i väster. Ytterligare en gång går från kyrkans ingång i söder söderut fram till norra delen av kvarter C. Gångarna är belagda med grus.

Gravvårdstyper

På Sandby kyrkogård finns, som tidigare nämnts i historiken, gravvårdar från tidig medeltid fram till idag. Runstenarna och de stora kalkstenshällarna som ligger på kyrkogården utgör idag tydliga blickfång. Under 1800-talets andra hälft blir gravvårdarna fler. Från denna tid och fram till idag kan vi se flera av de typer av gravvårdar som varit vanliga under olika perioder. Vid sekelskiftet 1900 var höga, stående vårdar i svart granit vanliga bland dem som hade råd. På Sandby kyrkogård hämtar dessa vårdar framförallt inspiration från klassicismen. Typiska klassicistiska drag är den symmetriska uppbyggnaden i vård och dekorelement som kvistar och gurlanger samt kors. Hos ett fåtal gravvårdar finns också influenser från nationalromantiska ideal. Dessa vårdar har osymmetriska krön och oslipade stenytor. Avsikten har varit att föra tankarna till förhistoriska gravmonument. De höga stående gravvårdarna försvinner allt mer under 1900-talets första decennier. På en del kyrkogårdar beslutade man att gravvårdarna skulle ha en bestämd maxhöjd. Om det var så i Sandby är inte känt. De höga vårdarna ersattes av låga, rektangulära vårdar som med vissa variationer förblivit de vanligaste fram till idag. På 1930-50-talen är fortfarande de klassicistiska idealen framträdande. Vanliga dekorelement är kolonner och pilastrar. Under 1960-70-talen blir vårdarna alltmer enhetligt rektangulära och dekoren enklare. Populära dekorelement är nu kors och blommor och på 1970-talet kommer talldungarna. Idag går trenden mot en allt större frihet när det gäller form och dekor. Inom Ölands södra kyrkliga samfällighet driver man också aktivt ett projekt för att återanvända gravstenar. De vårdar som ingen längre gör anspråk på kan tas om hand av församlingen. Persondata slipas bort och därefter kan man få köpa stenen. Omgärdningar kring gravplatser var i äldre tider vanliga på kyrkogården men idag återfinns endast ett smidesstaket, resterna av en syrenhäck och två stenramar. Att ange den dödes yrkestitel är vanligt i samtliga kvarter liksom vilken by eller gård den döde kommer från.

Minneslund

Minneslundan anlades 1999 väster om kvarter B. Platsen omges i söder och i norr av häckar av tuja. I norra delen står ett enkelt träkors. Framför det finns rabatter, en yta belagd med kalksten där man kan placera ljus samt en hållare för blomvaser. I söder finns en bänk.

Minneslundan. (KI Sandby kyrkog 049)

Patriarkerkorsen i gräsmattan öster om kyrkan.
(KI Sandby kyrkog 057)

Övrigt

Öster om kyrkans kor ligger det Patriarkerkors som återfanns 1957. Korset markeras med kantställda kalkstensflisor som är något upphöjda över gräset. Ingen känner idag till korsets historia.

I sydöstra hörnet av kyrkogården ligger en liten kulle. Här ska den tillfälliga smedja ha legat som uppfördes i samband med kyrkbygget 1860. Här arbetade bl.a. smeden August Klint. Han och flera andra familjemedlemmar ligger begravda i Klint-kullen i kyrkogårdens sydvästra hörn.

Söder om kvarter B står ett av kalksten uppmurat brunnskar samt ett fågelbad av samma material. I kvarter B:s nordöstra hörn står en solvisare på en uppmurad pelare av kalksten.

Beskrivning av enskilda kvarter/områden med kulturhistorisk bedömning Kvarter A och B

Allmän karaktär

Kvarter A och B är belägna söder om kyrkan. Gränsen mellan de båda är den grusgång som går söderut från kyrkans södra ingång. Som gräns för kvarteren i öster respektive väster är rader av oxlar planterade. Gravvårdarna är placerade i rader i nord-sydlig riktning. I kvarter B är dessa rader raka och parallella med gången medan de i kvarter A har en viss oregelbundenhet. Det förefaller som man försökt att ordna upp kvarteret men inte fullt ut lyckats eftersom vissa gravplatser inte har kunnat flyttas. I båda kvarteren är gravvårdarna vända mot öster eller väster beroende på gångsystemet. Lediga gravplatser finns i båda kvarteren men i synnerhet i kvarter A. På Sandby kyrkogård förefaller man långt fram i tiden ha hållit fast vid traditionen att begrava i bysamfälligheter. Idag följs inte detta system fullt ut men i båda kvarteren kan man se spår av denna tradition. Det gäller i synnerhet kvarter A där majoriteten av gravvårdarna är över människor från södra och norra Näsby. I kvarter B är det en större blandning men samlingar av vårdar över personer från Sandbäck och Skarpa Ahlby finns.

Gravvårdstyper

I kvarter A är den äldsta gravvården som enligt uppgift ska ligga på sin ursprungliga plats från 1815. Den är en stor kalkstenshäll på en tumba. Den äldsta vården i kvarter B är en kalkstensvård från 1871. Båda kvarteren har brukats kontinuerligt fram till idag men i kvarter B är de flesta gravvårdar från 1900-talets andra hälft. De mest iögonfallande gravvårdarna, fränsett de ålderdomliga hällarna och runstenarna, är de höga stående gravvårdarna från tiden runt sekelskiftet 1900. Majoriteten av vårdarna är dock låga rektangulära vårdar med drag typiska för olika perioder under 1900-talet. Materialet är främst grå och svart granit men även röd förekommer. Det är också vanligt med vårdar av kalksten. Två gravplatser är omgärdade. I nordvästra delen finns ett svartmålat smidesstaket. Den andra gravplatsen omgärdas av en stenram av kalksten samt utanför denna en syrenhäck som är öppen mot öster. Båda gravplatserna saknar vård. Att ange den dödes yrkestitel är vanligt i båda kvarteren. De vanligaste titlarna är hemmansägare och lantbrukare. Ovanligare titlar är skeppare, fiskare, vagnmakare, båtsman och barnmorska. På nästan samtliga vårdar anges från vilken gård eller by den döde kommer.

Delar av kvarter A från söder. (KI Sandby kyrkog 050)

Delar av kvarter B från söder. (KI Sandby kyrkog 029)

Övrigt

Gravhällen från 1650 är gravvård Marta Jonsdotter Rothovia. Hon var gift med Daniel Johannis Cygnæus som utnämndes till kyrkoherde i Sandby 1622. Marta var hans andra hustru.

Den andra hällen från 1815 är gravvård för Esaias Eleazer Hultberg och hans maka Sophia Dorotea Lindwall som dog 1837. Även Hultberg var präst i Sandby dit han kom 1793.

Skeppare Lars August Sandberg och hans hustrus gravvård från 1888 i kvarter A. Denna typ av gravvård förekom årtiondena kring sekelskiftet 1900. (KI Sandby kyrkog 022)

F d båtsmannen Petterssons enkla gravvård i kvarter A. Även denna typ av vård var vanlig omkring sekelskiftet 1900. (KI Sandby kyrkog 021)

Förutom de båda gravhällarna finns i kvarter också två runstenar uppställda. Var de ursprungligen stod vet ingen idag men de har stått där de idag står under mycket lång tid. När Linné besökte Sandby 1741 noterade han att de fanns på plats. Den nordligaste stenen har följande text: Gudfast och Helgun och Nenne moder och sönder läto resa stenen efter fadern Sven. Den sydligaste stenen har texten: Dessa bröder reste detta minnesmärke efter sin syster Åfrid och efter sin fader Sven.

I nordvästra delen av kvarter A står en gravvård med följande inskription: Här vilar före detta Åldermannen L Anderssons son Lars Gustaf ifrån Åby född d 20/5 1841. Med djup sorg för hans älskade föräldrar vådeligen drunknade i Östersjön d 25 juni 1852. Ho tör säga at sådan sker utan Herrens befallning.

I gränsen mellan kvarter B och C står en kalkstensvård. Här vilar hemmansägaren Lars G Jonsson i Sandbys maka Maria Charlotta Jonsdotter som dog 1871. (KI Sandby kyrkog 030)

Påkostad gravvård av kalksten från 1940-talet i kvarter B. (KI Sandby kyrkog 033)

Kulturhistorisk bedömning

De båda kvarteren närmast söder om kyrkan har använts under lång tid. Kvarteret hade tidigare en indelning efter socknens byar och denna kan man än idag se spår av. Detta är idag ovanligt. Idag präglas kvarteren av den omläggning som gjordes på 1920-talet och de förändringar som gjorts efter 1960-talet då gravplatsomgärdningar och gravkullar togs bort och grus eller jordbelagda ytor såddes in med gräs. Gravvårdarna utgör en blandning av de typer av vårdar som varit vanliga från mitten av 1800-talet fram till idag. Genom titlar samt by- och gårdsnamn berättas om socknens historia. En del av vårdarna rymmer också hantverksmässiga värden. De gravplatsomgärdningar som finns kvar ska bevaras. De utgör exempel på hur gravplatserna tidigare varit utsmyckade. Gravvårdar från mitten av 1800-talet och äldre ska tillsammans med gravstaketet av smide införas på församlingens inventarieförteckning.

Kvarter C

Allmän karaktär

Kvarter C är ett rektangulärt område i öst-västlig riktning beläget längst söderut på kyrkogården. I norr utgör en rad med lönnar gräns mot kvarter A och B. I södra delen av kvarteret finns flera buskage av schersmin och syren. Syrenhäck är också planterad runt Klinth-kullen. Flera rundklippta buxbombsbuskar finns i norra delen av kvarteret. Två större lönnar är centralt placerade i kvarteret. Gravvårdarna står i rader i nord-sydlig riktning. Frånsett ett litet antal längst i öster som är vända mot väster är samtliga vårdar vända mot öster. I kvarteret finns flera lediga gravplatser.

Kvarter C från öster. (KI Sandby kyrkog 035)

Klinth-kullen i västra delen av kvarter C. Den trekantiga kalkstensflisa är pastor Anders Klinths gravvård. Han var verksam i socknen 1818-1822. (Ki Sandby kyrkog 043)

Gravvårdstyper

Den äldsta gravvården i kvarteret är en gravhäll från 1743. Denna förefaller dock inte vara på sin ursprungliga plats. Det bör däremot pastor Anders Klinths stora, stående kalkstensskiva från 1822 vara. Kvarteret är åldersmässigt blandat men flera av de äldsta vårdarna finns i kvarterets västra del. Här finns flera höga stående gravvårdar av svart granit som trots att deras antal inte är så stort blir framträdande i kvarteret. Majoriteten av vårdarna är låga och rektangulära med dekor som är typisk för olika perioder under 1900-talet. Materialet är främst grå och svart granit men även röd förekommer. Det finns också flera gravvårdar av kalksten. Två gjutjärnskors samt en gjutjärnsurna på en stensockel finns också. En gravplats är omgärdad av en stenram. Att ange den dödes yrkestitel är vanligt. Liksom i kvarter A och B är hemmansägare och lantbrukare de vanligast förekommande. Här finns också flera präster. Den dödes hemort är angiven på majoriteten av vårdarna.

Gravplats omgärdad med stenram och belagda med öppen jord. Gravvården har en utformning typisk för 1940-50-talet. (KI Sandby kyrkog 038)

Två gjutjärnskors. Det högra är Johanna Christina Larsdotters gravvård från 1863. Hon dog i barnsäng 23 år gammal. Det vänstra korset är hennes lilla dotter Matilda Christina som dog några dagar efter födseln. (KI Sandby kyrkog 039)

Övrigt

Gravhällen från 1743 är gravvård över prosten Gunnar Kulleberg och hans maka Anna Gresilia. Kulleberg tillträdde som kyrkoherde i Sandby 1723.

Mitt i områdets södra del står ett kalkstens kors. Denna har dels en inskription på korsarmen, dels vid korsets bas. Båda texterna är hårt slitna. På korsarmen kan man dock läsa att vården varit familjegrav för Anders Gustaf Pettersson från Norra Sandby. Den nedre texten är längre men också i sämre skick. Vården ska ha rests för en P G Lundbergs hustru och dotter. Möjligen kan årtalet 1885 utläsas.

I kvarterets västra del står två gjutjärnskors. Det större korset är gravvård för L G Petterssons hustru Johanna Christina Larsdotter som dog i barnsäng 1863. Det mindre korset är parets nyfödda dotter Matilda Christina som dog några dagar efter sin mor.

Längst västerut i kvarteret finns den sk Klinth-kullen. Här ligger flera medlemmar av familjen begravda. Mest framträdande är pastor Anders Klinths gravvård i form av en stor, nästan trekantig kalkstensskiva prydd med en stjärna av metall. På Klinth-kullen ligger också ett par av församlingens kyrkoherdar i modern tid begravda.

En av gravhällarna som finns bevarade på Sandby kyrkogård. Detta är prosten Gunnar Kullberg och hans makas gravvård. De dog 1743 respektive 1753. År 1829 gjordes en ny inskription med initialerna L O F S L M D i hällens nedre kant. (KI Sandby kyrkog 040)

Den här typen av gjutjärnsurnor förekommer kring sekelskiftet 1900. Här är det den tolvåriga Signe Alfild Maria Anderssons gravvård. Hon dog 1915. (KI Sandby kyrkog 041)

Kulturhistorisk bedömning

Kvarteret ligger längst söderut på kyrkogården. Liksom kvarteren A och B har kvarter C använts under lång tid. Troligen har även detta kvarter haft en byindelning men denna går idag inte att se. Gravvårdarna utgör en blandning av olika typer av vårdar som varit vanliga från mitten av 1800-talet och fram till idag. De rymmer såväl person- och lokallistoriska värden som hantverksmässiga värden. Gravplatsen som omgärdas med stenram och som är belagd med jord bör bevaras som exempel på en form av gravplatsutsmyckningar som idag är på väg att försvinna. Gravvårdar från 1800-talets mitt samt vårdar av gjutjärn ska införas på församlingens inventarieförteckning.

KULTURHISTORISK BEDÖMNING AV KYRKOGRÅRDEN I DESS HELHET

Sandby kyrka och kyrkogård ligger på Ölands östra sida. Kyrkogården anlades när den första kyrkan byggdes på 1100-talet. Någon utvidgning av kyrkogården är inte känd. När den nya kyrkan byggdes i 1860 placerades den söder om medeltidskyrkan. Delar av kyrkogården togs då i anspråk samtidigt som ett område norr om kyrkan blev tillgängligt. År 1928 upprättade trädgårdskonsulent Sigurd Olsson, Kalmar, ett förslag på ordnande av kyrkogården. Det innebar att nya gångar anlades och rader med träd planterades. Idag präglas kyrkogården av de förändringar som gjorts under 1900-talets andra hälft. Gravplatser har såtts in med gräs och gravplatsomgärdningar och gravkullar har tagits bort. Även en del av grusgångarna såddes in med gräs. Detta var en utveckling som var mycket vanlig på våra kyrkogårdar. När detta arbete påbörjades i Sandby är inte känt.

Eftersom Sandby kyrkogård använts under lång tid finns här en blandning av gravvårdar och gravplatsutsmäckningar som berättar om skiftande synsätt när det gäller begravningstraditioner och synen på döden. Enstaka gravvårdar och grupper av vårdar vittnar om skiftande ideal och många gånger om hantverksskicklighet. De rymmer information som handlar om person- och/eller lokalhistoria i form av personnamn, gårds- och bynamn samt titlar. De vanligaste titlarna är lantbrukare och hemmansägare. Den dödes hemort finns angivet på de flesta vårdar. Gravvårdar från 1800-talets mitt och äldre ska föras in på församlingens inventarieförteckning tillsammans med gravvårdar av gjutjärn och gravstaketet av smide. Kulturhistoriskt värdefulla för kyrkogården är också de omgärdade gravplatserna. De visar på äldre former av gravplatsarrangemang som en gång var vanliga på Sandby kyrkogård.

Kyrkogården är en väl sammanhängande miljö med fler karaktäristiska inslag t.ex. kyrkogårdsmuren, smidesgrindarna, trädkransen, solvisaren och gravtumborna. Här finns också ovanliga företeelser som de båda runstenarna och patriarkkorset. Kyrkan och kyrkogården bildar tillsammans med omgivande bebyggelse en värdefull kulturmiljö som visar på platsens betydelse i socknen.

På en kyrkogård är det naturligt att gravvårdar ändras och gravrätter återgår och får ny ägare. Det är dock viktigt att man i den långsiktiga förvaltningen är uppmärksam på att bevara de olika delarnas karaktär och gravvårdar från olika tider.

Sammanfattningsvis:

- Sandby kyrka och kyrkogård utgör ett administrativt och religiöst centrum i socknen med rötterna i järnåldern.
- Bland gravvårdarna på Sandby kyrkogård finns exempel på vårdar från tidig medeltid fram till idag.

ARKIV OCH LITTERATUR

Antikvariskt Topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet

Kalmar läns museums topografiska arkiv

Lantmäteriet

Bucht, Eivor (red), Kyrkogårdens gröna kulturarv, Klippan 1992

Hammaskiöld, Hans mfl, Minnets stigar – en resa bland svenska kyrkogårdar. Stockholm 2001

Hammarskjöld, Britt-Marie, Ett läns utveckling-Kulturminnesvårdsprogram för Kalmar län. Etapp 1, Översikt. Kalmar 1985

Håkansson, Gunnar, Öländska personminnen, Göteborg 1942

Rahmqvist, Sigurd (red), Det medeltida Sverige, Bd 4, Småland 4, Stockholm 1999

Sandby-Gårdby hembygdsförening, Boken om Sandby-Gårdby, 1972

Ullén, Marian, Medeltida träkyrkor, 1 Småland samt Ydre och Kinda härader i Östergötland. Stockholm 1983

Muntliga uppgifter kyrkvaktmästare Stefan West